

УДК 316.334.4: 340.114.5

ПОНЯТТЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ У ДИСЦИПЛІНАХ СОЦІОГУМАНІТАРНОГО КОРПУСУ

Т. С. Васільєва

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська 1, м. Львів, 79000, Україна,
tasia.vasilieva@rambler.ru*

У статті на основі аналізу поняття свідомість дано визначення поняттю правосвідомості з погляду психології, філософії права, кримінології, теорії держави і права. Також окреслено специфіку його соціологічної інтерпретації. Розглянуто проблему деформацій правосвідомості та її видів.

Ключові слова: соціологія права, правосвідомість, деформації правосвідомості.

Сьогодні Україна перебуває в процесі розвитку та становлення багатьох соціальних інститутів, кожен із яких має правові аспекти та проєкції. Йдеться про земельні, адміністративні, цивільно-правові чи трудові відносини, відносини у сфері підприємницької діяльності – у кожному випадку успішне становлення та функціонування цих інститутів пов'язане із масовою та індивідуальною правосвідомістю.

Актуальність підвищення рівня правосвідомості громадян України закріплена законодавчо, зокрема у Концепції підвищення правової культури учасників виборчого процесу і референдумів в Україні, Дисциплінарному статуті прокуратури України, Програмі правової освіти населення України [6]. Існує низка всеукраїнських емпіричних досліджень цієї проблематики, що проводять в Інституті соціології НАН України.

Мета статті – проаналізувати поняття правосвідомості з точки зору дисциплін соціогуманітарного корпусу (філософії права, кримінології, теорії держави і права, психології, соціології) та окреслення проблеми її деформацій у сучасному суспільстві. Це дасть змогу в подальшому розробити моделі проявів порушення та деформації її складових елементів, з'ясування їхнього впливу на соціальні практики індивідів, груп та соціальну реальність загалом.

Правосвідомість сучасного українського суспільства формувалась протягом усієї історії України, трансформуючись та вбираючи особливості кожної з епох, політичних режимів та економічних устроїв. Значний вплив має проблемна спадщина, що отримала Україна від колишнього Радянського Союзу, коли діяла неефективна, репресивна та непрозора система правоохоронних органів, адміністративної та судової влади, поширеним було нівелювання закону, існувала подвійна система моралі, нехтування людиною як індивідуальністю. Суспільна свідомість зазнала деформацій, які сьогодні підсилюються та видозмінюються через глибоку ураженість усіх сфер суспільства корупцією, порушеннями закону (в тому числі основного закону країни), відсутністю чіткої та

систематизованої законодавчої бази. Жорстка і часто неетична політична конкуренція ставить під удар сакральні для патерналістської масової свідомості інститути держави, парламентаризму, Президента, судової влади, прокуратури та правоохоронних органів. Дедалі більше спостерігається розрив між задекларованими нормами і реальним їхнім застосуванням. Використання права зводиться лише до майстерності та вміння його подати у вигідному для себе світлі.

Все це породжує суспільну депресію, апатію та цинізм, що руйнують все суспільство, адже розвиток та процвітання правової держави неможливі без високого рівня правосвідомості громадян, незалежно від їхнього соціального статусу.

Проте, ця проблема не є новою. Російський філософ І. А. Ільїн ще на початку ХХ ст. констатує сучасну йому “глибоку хворобу правосвідомості” і пише про правову трагікомедію: “потворна, перекручена правосвідомість залишається правосвідомістю, але перекручує свій зміст; вона звертається до ідеї права, але бере від неї лише схему, користується нею по-своєму, зловживає нею і наповнює її негідним, збоченим змістом; виникає неправове право, яке, однак, іменується “правом” і видається за право, компрометуючи у свідомості людей саму ідею і підриваючи віру в неї” [3].

Ці слова дуже влучно характеризують сьогодення України, яке вимагає різких зрушень та змін, особливо у правовій сфері, тому актуальним є соціологічне дослідження рівня правосвідомості населення сучасної України, діагностика її деформацій у окремих соціально-професійних та вікових групах та прогнозування наступної динаміки.

Дослідження поняття правосвідомість доцільно було б розпочати із з’ясування того, що являє собою свідомість взагалі і як проявляються різні її аспекти. Свідомість людини складне і багатогранне явище, закони функціонування якого цікавлять багато наук, зокрема психологію, філософію та соціологію, адже неможливо вивчати людину та її життя в соціумі без вивчення мотивів і установок, що народжуються у свідомості та визначають в подальшому соціальну поведінку.

У психології свідомість розглядається як форма відображення дійсності, але це не просто дзеркало, що копіює навколишнє середовище, а узагальнена, суб’єктивна модель оточуючого світу.

Виділяють низку елементів, що виконуючи свою певну функцію складають в єдине ціле модель навколишнього світу (аналізуючи їх, ми з’ясуємо закономірності процесу відображення правової сфери у правосвідомості індивідів):

1. Пізнавальні процеси (відчуття, сприйняття, мислення, пам’ять). Індивіди, живучи в соціумі, неодмінно беруть участь в усіх сферах його життя, черпаючи і засвоюючи інформацію про найрізноманітніші його аспекти. Будучи споживачем продукції, найманим працівником чи роботодавцем, студентом чи пенсіонером, ми стикаємося з проблемами, що потребують правового втручання задля захисту своїх прав та інтересів. Із засобів масової інформації, наукової літератури, від друзів та знайомих ми отримуємо правові знання, не завжди навіть це усвідомлюючи. Цей багаж, поєднаний з повсякденним досвідом, становить когнітивний аспект правосвідомості.

2. Оціночне ставлення людини до оточуючого світу. Пізнаючи правову реальність чи то себе в ній, ми неодмінно сприймаємо це через призму емоцій та почуттів, що впливають на нашу поведінку, тобто кожна людина по-своєму сприймає і суб’єктивно

інтерпретує об'єктивну правову дійсність. За допомогою креативної (творчої) складової свідомість перетворює знання за допомогою мислення, уявлення в якісно нові, суб'єктивні. Не існує, напевно, двох людей, які б однаково сприймали одну і ту саму інформацію, в тому числі правову, адже в силу досвіду та індивідуальних якостей у свідомості кожного створюється оригінальна, самостійна картина об'єктивного світу.

3. Формування цілей діяльності. У свідомості формуються та осмислюються потреби й інтереси індивіда, формуються установки, що стають передумовою цілеспрямованої діяльності.

Отже, правосвідомість, якщо аналізувати її з погляду психології, являє собою сукупність переосмислених знань про правове середовище, емоційне ставлення до нього, що разом з пам'яттю про минуле і уявленням про майбутнє формують цілі діяльності індивіда.

Свідомість породжується і визначається матеріальним світом, а пізніше починає активно впливати на нього. Найвищим рівнем розвитку свідомості є самосвідомість, що означає розуміння індивідом самого себе на відміну від інших і світу взагалі, усвідомлення свого соціального статусу. Протилежним поняттям є несвідоме або підсвідоме, що використовується для характеристики психічних процесів, які протікають без відображення їх у свідомості і без свідомого керування.

Якщо виходити з того, що правова свідомість – це зріз свідомості, то чи можемо ми говорити про правову підсвідомість, що визначає спрямованість індивідів у правовому полі? Російський правознавець та історик Рейснер М. А. (1868–1928) після революції намагався розвинути вчення З. Фрейда як доповнення до радянського права. Крім правової свідомості, професор Рейснер розглядав і правову підсвідомість, але успіхів у цьому напрямку йому досягти не вдалось.

Під час аналізу правосвідомості як соціологічної категорії необхідним є врахування психологічних аспектів, адже стан правосвідомості є сполучною ланкою між свідомістю як процесом відображення суспільної дійсності і практичною діяльністю людей у сфері функціонування права. Емоційне ставлення до правових норм (схвалення, неприйняття, гнів) має значний вплив на мотивацію щодо порушення чи дотримання закону.

Філософи права у своїх дослідженнях сприйняття права індивідами також роблять акцент на психічних установках, емоційних переживаннях, совісті. Для того, щоб правова норма була ефективною, в свідомості має бути переконання, що згідно з правилом, вираженим у ній, повинна діяти не одна яка-небудь людина, а будь-хто, для кого ця норма є з тих чи інших причин обов'язкова [4, с. 211]. Російський філософ і соціолог Л. Петражицький (1867–1931), поділяє право на “офіційне” та “інтуїтивне”. Перше – санкціоноване державою, воно відстає у своїх змінах від змін духовного, економічного і соціального життя, тоді як друге – вільно змінюється відповідно до соціокультурних зрушень. “Інтуїтивне право”, на його думку, в ситуаціях розбіжності з “офіційним” фактично домінує під час розв'язання тих чи інших проблем. Соціолог права Є. Ерліх (1862–1922) вважає, що в повсякденному житті превалює “живе право” як індивідуальне та суспільне відчуття справедливості, а не офіційні норми. Р. С. Бойніязов пише про дух, ідею, культурні основи права, правовий менталітет, про те, що зміна зовнішнього закону не означає зміни правової свідомості [1]. Духовність

і моральність є центральними у філософії І. О. Ільїна, який вважає, що передумова нормального здорового права закладена в самій людині, в її особистій правосвідомості, тобто умінні керувати самим собою, установлюючи межі для себе самого [3].

Отже, в правосвідомості індивідів при їхній повсякденній взаємодії і діяльності в правовому полі перевагу здобуває моральна сторона, уявлення про належний правопорядок, про ідеальне право. Людина в процесі соціалізації, виховання, споглядання реальних наслідків застосування права робить для себе висновок чи є прийнятними для неї існуючі норми, чи її уявлення є відмінними і діє, прислухаючись до себе, нерідко ігноруючи формальні приписи. Це може свідчити про неефективність, неактуальність законодавства, що не відповідає уявленням, інтересам чи потребам суспільства.

Правосвідомість як сфера групової та індивідуальної свідомості, що пов'язана з відображенням правозначимих явищ і зумовлена правозначимими цінностями, праворозумінням, уявленням належного порядку, є категорією теорії держави і права, кримінології та юридичної психології. Вченими – правознавцями термін “правосвідомість” вживається поряд із термінами “праворозуміння” та “правова культура”. Ці проблеми можна побачити у працях Ю. Шемшученка, В. Лазарева, Л. Казміренко, П. Рабіновича, Я. Кондратьєва, М. Костицького, В. Нерсесянца, С. Алексєєва, С. Яковенка.

У кримінології правосвідомість визначається як елемент структури особи злочинця. Правова свідомість показує знання міри поведінки з погляду прав та обов'язків, законності і правопорядку. В теорії держави і права правосвідомість розуміється як форма відображення юридичних норм, законодавства, правової системи.

Соціальна зумовленість права, соціальні функції права, правова свідомість та культура, соціальна поведінка особи в процесі реалізації правових приписів є предметом соціології права.

Сучасна соціологія права представлена такими школами: “скандинавська” (В. Лундстедт, С. Пасс, В. Оберт, Х. Клетте, В. Гольдшмидт, Т. Еккгофф), “італійська” (А. Пагани; Г. Мартинотті, Е. Мориондо), “французька” (Ж. Карбоньє, А. Арно), які здебільшого досліджують аспекти, що стосуються правосвідомості, правовідносин, правової поведінки.

Значний вплив має “американська” школа, представниками якої є П. Сорокін, Р. Мертон, Н. Смелзер, Р. Паунд.

Напрямок “соціологія правосвідомості” розвинений здебільшого в США. Його представником в Росії є А. С. Гречин, на думку якого правосвідомість – це не проста сума знань про закон і законність, правові погляди і ідеї, що існували і зараз існують, це не простий зліпок з них у свідомості індивіда, а переробка їх, це синтезоване сприйняття цього складного комплексу, яке є суттєвою рисою психології людини, її характеру [2, с. 19].

У соціології правосвідомість за суб'єктами (носіями) поділяється на: індивідуальну, притаманну конкретним індивідам, групову, що являє собою уявлення і оцінки певних соціальних груп (молоді, підприємців, політиків, жителів села) та суспільну, що характерна для великих соціальних утворень (населенню країни, етносу). Індивідуальна правосвідомість може бути відмінною чи викривленою, деформованою по відношенню до групової чи суспільної. Це може виявлятися в правопорушеннях або мати приховану форму.

Усім індивідам притаманна правосвідомість як один із проявів свідомості. Проте виникають питання: чому їхня поведінка різниться і займає різні позиції в полі між правовим ідеалізмом чи фанатизмом і протиправною (в тому числі злочинною) поведінкою? Чи існує “правильна, ідеальна” правосвідомість і за якими критеріями її можна виміряти? Чи можна говорити про її відхилення, якщо індивіди відрізняються індивідуально-психологічними та соціальними характеристиками, а групи і суспільство національно-ментальними особливостями?

Під деформаціями правосвідомості (лат. *deformatio* – викривлення) розуміють негативне соціально-правове явище, що полягає у викривленні, відхиленні від норми уявлень і установок щодо права у свідомості індивідів, неправильне віддзеркалення правової реальності.

З наявних в Україні емпіричних досліджень можна зробити висновок про низький рівень правової свідомості громадян. Це проявляється у недовірі до правових інститутів (Україна займає останнє місце в Європі за рівнем довіри до судово-правової системи та міліції¹), низькій правовій активності, зневірі у власних силах щодо захисту своїх прав та законних інтересів. 64,4 % вважають, що нічого не могли б зробити, якби уряд України ухвалив рішення, що б утискало їхні законні права та інтереси. 46,3 % не готові брати участь в демонстраціях протесту проти падіння рівня життя. 34,4% вважають неефективними існуючі законні заходи та засоби обстоювання своїх прав². За даними МВС України рівень злочинності у 2009 році, порівняно з 2008 роком, зріс на 13,1%.

Проте рівень правосвідомості не відображає усього спектра проявів її відхилень від норми. На сьогодні існує класифікація деформацій правосвідомості, проаналізована доктором філософських наук М. П. Требіним. Залежно від ступеня деформованості виділяють правовий інфантилізм, правовий нігілізм, правовий ідеалізм (фетишизм), правовий дилетантизм, правову демагогію і “переродження” правосвідомості [5]. На нашу думку, актуальним є подальше соціологічне вивчення цієї проблематики, розробка існуючих та конструювання нових моделей деформації правосвідомості, що проявляються у повсякденній практиці індивідів.

Отже, правосвідомість – це особлива форма відображення і оцінки правової дійсності, що характеризується знаннями, уявленнями, установками на певні моделі поведінки в свідомості індивідів та є рушійною силою дій у правовому полі.

-
1. *Бойніязов Р. С.* Духовно-культурологический подход к правосознанию и праву / Р. С. Бойніязов // Новая правовая мысль. – 2003. – №1. – Режим доступу до журн. : <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=1214047>
 2. *Гречин А. С.* Социология правового сознания / А. С. Гречин : учеб. пособ. для вузов – М. : ЮНИТИ-ДАНА, – 2001. – 256 с.

¹ За результатами міжнародного порівняльного соціологічного дослідження, виконаного Інститутом соціології НАН України в межах загальноєвропейського моніторингового проекту “Європейське соціальне дослідження” (ESS) у 2005–2007 рр.

² За результатами національного моніторингу, проведеного Інститутом соціології НАНУ у 2008 р.

3. Ильин И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин. – Режим доступа до сайту: <http://www.philosophy.ru/library/il/02/01.html>
4. Кистякивский Б. А. Философия и социология права / Б. Кистякивский. – СПб, 1998. – 800 с.
5. Требін М. П. Правосвідомість громадян України: стан та види деформацій / М. П. Требін. – Режим доступу : www.nbu.gov.ua/portal/natural/vkhnu/Soc_dos/2009_844/Trebin.pdf.

THE CONCEPT OF LAW CONSCIOUSNESS IN SOCIOHUMANITARIAN DISCIPLINES

T. S. Vasilyeva

*Львівський національний університет імені Івана Франка
буль. Університетська 1, м. Львів, 79000, Україна,
tasia.vasileva@rambler.ru*

In the article based on the analysis of consciousness is given a definition of legal consciousness from the perspective of philosophy of law, criminology, theory of state and law and psychology. Outlined his specific sociological interpretation. Considered the problem of deformation of legal consciousness and its types.

Key words: sociology of law, legal consciousness, deformations of legal consciousness.

ПОНЯТИЕ ПРАВОСОЗНАНИЯ В ДИСЦИПЛИНАХ СОЦИОГУМАНИТАРНОГО КОРПУСА

Т. С. Васильева

*Львовский национальный университет имени Ивана Франка,
ул. Университетская 1, г. Львов, 79000, Украина,
tasia.vasileva@rambler.ru*

В статье на основании анализа понятия сознание дано определение понятию правосознание з точки зрения психологии, философии права, криминологии, теории государства и права. Также определена специфика его социологической интерпретации. Рассматривается проблема и виды деформаций правосознания.

Ключевые слова: социология права, правосознание, деформации правосознания.

Стаття надійшла до редколегії 13.05.2010

Прийнята до друку 26.06.2010